

UNIVERSITATEA BABEȘ-BOLYAI, CLUJ-NAPOCA
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE
ȘCOALA DOCTORALĂ „ISTORIE, CIVILIZAȚIE, CULTURĂ”

**Activitatea administrativă a Episcopiei ortodoxe de la Arad
reflectată în circulare (1780-1800)**

Coordonator științific,

Prof. univ. dr. Toader NICOARĂ

Doctorand,

Alexandra Andor (căs. Bud)

Cluj-Napoca

2019

CUPRINS

INTRODUCERE	6
Capitolul I	
Istoriografie. Surse. Structură. Metodologie.....	9
I.1. Istoriografia și Sursele cercetării	9
I.2. Structura lucrării	24
I.3. Metodologia cercetării	28
Capitolul II	
Stat și Biserică în Imperiul Habsburgic (1780-1800)	31
II. 1. Statutul ortodocșilor din monarhie pe parcursul secolului al XVIII-lea și privilegiile ilire	33
II.2. Casa de Habsburg și administrația imperiului.....	46
II.3. Stat și Biserică în epoca lui Iosif al II-lea.....	54
II.4. Stat și Biserică în epoca lui Leopold al II-lea.....	74
II.5. Stat și Biserică în epoca lui Francisc al II-lea. Primul deceniu de domnie	79
Capitolul III	
Familia și aspectele matrimoniale reflectate în Circularele Episcopiei Aradului (1780-1800).....	86
III.1. Aspecte ale vieții de familie și mentalități între 1780-1790.....	90
III.2. Aspecte ale vieții de familie și mentalități între 1790-1792.....	111
III.3. Aspecte ale vieții de familie și mentalități între 1792-1800.....	116
CAPITOLUL IV	
Aspecte ale cotidianului în circularele Episcopiei Aradului (1780-1800).....	127
IV.1. Preot și comunitate. Aspecte ale vieții cotidiene reflectate în circulare în perioada lui Iosif al II-lea 1780-1790.....	129
IV.2. Preot și comunitate. Aspecte ale vieții cotidiene reflectate în circulare în perioada lui Leopold al II-lea 1790-1792.....	151
IV.3. Preot și comunitate. Aspecte ale vieții cotidiene reflectate în circulare în perioada lui Francisc al II-lea 1792-1800	157
CAPITOLUL V	
Moartea și ritualul funerar în circularele Episcopiei Aradului (1780-1800)	170

V.1. Aspecte privind ritualul morții în circularele Episcopiei Aradului (1780-1790)	173
V.2. Aspecte privind moartea în circularele Episcopiei Aradului în timpul împăratului Leopold al II-lea (1790-1792).....	183
V.3. Aspecte ale morții în circularele Episcopiei Aradului în timpul împăratului Francisc al II-lea (1792-1800)	187
CONCLUZII.....	196
BIBLIOGRAFIE.....	200
I. Surse inedite.....	200
II. Surse editate.....	200
III. Cărți, studii, articole	201
IV. Surse electronice	215
ANEXE	217
1. Circulara 16 noiembrie 1782.....	218
2. Circulara 21 martie 1778.....	232
3. Circulara 11 ianuarie 1783	236
4. Circulara 20 noiembrie 1783.....	240
5. Circulara 1 noiembrie 1786.....	243
6. Circulara 15 februarie 1787.....	252
7. Circulara 8 aprilie 1787.....	255
8. Circulara 4 mai 1787	258
9. Circulara 19 aprilie 1787	260
10. Circulara 21 februarie 1788.....	264
11. Circulara 20 mai 1788	266
12. Circulara 29 septembrie 1789	268
13. Circulara 12 februarie 1790.....	270
14. Circulara 9 februarie 1790.....	273
15. Circulara 27 septembrie 1791	275
16. Circulara 26 mai 1791	278
17. Circulara 3 iulie 1791	281
18. Circulara 10 octombrie 1791.....	285
19. Circulara 2 martie 1792.....	290
20. Circulara 8 martie 1792.....	293
21. Circulara 17 octombrie 1792.....	296
22. Circulara 3 ianuarie 1793	299

23. Circulara 24 marie 1794.....	302
24. Circulara 10 iulie 1795.....	305
25. Circulara 13 mai 1796.....	308
26. Circulara 16 noiembrie 1797.....	311
27. Circulara 14 aprilie 1799.....	317

Cuvinte cheie: Imperiul Habsburgic, Biserica ortodoxă, sfârșitul secolului al XVIII-lea, activitate administrativă, circulare episcopale, societate, aspecte matrimoniale, mentalități colective, moarte.

Rezumat

Cercetarea de față, *Activitatea administrativă a Episcopiei ortodoxe de la Arad reflectată în circulare (1780-1800)*, își propune să scoată la lumină anumite aspecte care țin de istoria locală și națională, iar interpretarea acestui subiect are la bază o serie de lucrări care punctează elemente care se relaționează cu istoria Banatului și a Transilvaniei din cadrul Imperiului Habsburgic. Istoriografia românească a publicat pe marginea acestui subiect diferite lucrări, însă caracterul inedit al cercetării îl face fondul de arhivă descoperit și neexploatat în totalitate până în prezent.

Istoriografia românească a început să se orienteze din ce în ce mai mult asupra istoriei locale, a tuturor elementelor care definesc aceste comunități și a mecanismelor prin care ele au funcționat și au conviețuit în raport cu altele. Cercetarea aspectelor care țin de viața privată sau de istoria mentalităților colective care au la bază surse inedite și posibilitatea de a fi completate pe baza istoriografiei existente poate duce la reliefarea unui tablou complet care să surprindă o perioadă importantă din istoria națională sau universală.

În secolul Luminilor iau naștere unele dintre cele mai importante teorii, impulsul rațiunii a influențat și mentalul societății sfârșitului de secol al XVIII-lea, care sub presiunea unor instituții, laice sau religioase, care au recepționat mesajul și l-au aplicat. Modernizarea s-a manifestat treptat, în funcție de zonă și de teritorii, de sistemele de guvernare sau de deschiderea de care dădeau dovadă comunitățile față de principiile promovate de reprezentanții săi

Ultimele două decenii de la sfârșitul secolului al XVIII-lea reprezintă pentru istoriografia românească, dar și pentru istoria Bisericii Ortodoxe române, o etapă în care românii ca națiune și ca reprezentanți ai cultului ortodox s-au făcut remarcăți în cadrul Imperiului Habsburgic.

Emiterea Edictului de toleranță de către împăratul Iosif al II-lea a reprezentat una dintre cele mai importante reforme de până atunci implementate de către stăpânirea habsburgică în favoarea românilor. Totodată de această reformă au beneficiat și alte națiuni și culte religioase. Punctul de referință pentru începutul afirmării identității naționale și religioase o reprezintă domnia împăratului Iosif al II-lea, urmând ca mai apoi, având fundația pregătită, românii din zona Banatului și din celelalte provincii aflate sub stăpânirea habsburgică să continue lupta pentru recunoașterea drepturilor depline, mai ales că era cunoscut chiar de către Curtea de la Viena că „Acești bieți supuși români, care, fără îndoială, sunt cei mai vechi și cei mai numeroși locuitori ai Transilvaniei...”¹

Pentru a putea reconstitui istoricul unui univers restrâns, al unei comunități rurale aflate în jurisdicția unei episcopii, în cazul de față Episcopia Aradului, este necesar ca pe lângă surse și o atenție din spre receptor către emitent, nu doar invers. Mentalul lumii rurale a fost cercetat din mai multe perspective, însă analiza mesajului circularelor din perspectiva mentalităților colective, a impactului pe care conținutul acestora le-a avut în schimbarea vieții comunității rurale în bine a fost mai puțin abordat. Un periplu în acest spațiu deschide noi oportunități de exploatare a documentelor de arhivă, mai ales că uneori au mai fost făcute constatări mai mult de natură factuală și evenimentială. Toate aceste elemente la un loc produc un tot unitar care creează o lume plină de viață cu bune și cu rele.

Structura

Lucrarea de față are rolul de a construi o frescă a comunităților rurale aflate în jurisdicția Episcopiei Aradului având la bază documente de arhivă inedite, care transcrise și interpretate cu ajutorul istoriografiei au conturat o imagine a ceea ce a însemnat relaționarea dintre preot și creștini în anumite parohii. Incursiunea prin documentele din secolul al XVIII-lea au determinat realizarea unui tablou cât mai autentic a parohiilor ortodoxe din zona Banatului. Îmbinarea dintre circularele bisericești și literatura de specialitate a încercat să creioneze o lume care la final de secol al luminii se afla mereu în schimbare și care începea să intre pe făgașul modernizării.

¹ Ileana Bozac, Teodor Pavel, *Călătoria împăratului Iosif al II-lea în Transilvania la 1773*, vol. I, Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2007, p. 747.

Poziționarea subiectului abordat într-o schemă istoriografică, atât națională cât și internațională a fost primul pas în analiza pe care lucrarea se bazează. Fără o delimitare clară a istoriografiei existente și o stabilire a surselor abordate în exercițiul cercetării, tema de studiu nu poate fi concepută ca un tot unitar. Din acest motiv primul capitol al lucrării este dedicat analizei surselor folosite dar și istoriografiei existente în momentul începerii documentării. Un alt aspect care urmează a fi tratat în această primă parte a cercetării este structura acesteia, modul de împărțire a capitolelor în funcție de subiectul și de tema pe care o tratează circularele transcrise din fondul *Colecția de documente ale instituțiilor Eccleziastice* de la Arhivele Naționale - Serviciul Județean Satu Mare. Documentele respective tratează probleme care țin de constituirea unei familii, de nașterea copiilor, botez, aspecte care fac referire la viața de zi cu zi și la desfășurarea acesteia în comunitățile rurale ale sfârșitului de secol XVIII, și nu în ultimul rând reglementări privind, am putea spune, organizarea sfârșitului vieții și ceremonialul morții în aceleași comunități. Toate aceste elemente cheie care formează textul circularilor au un element comun, și anume emitentul, Episcopia Aradului. Nu în ultimul rând primul capitol punctează și câteva chestiuni legate de metodologia cercetării, de modalitatea de lucru dar și despre sinteza celor mai importante informații pe care circularele le conțin în conexiune cu istoriografia existentă legată de subiectul cercetării de față.

Contextualizarea subiectului de cercetare și introducerea lui într-un spațiu temporal a fost primul pas în analiza care stă la baza acestei lucrări. Spațiul istoric supus examinării se întinde începând cu anul 1780, urcarea pe tron a împăratului Iosif al II-lea și se încheie cu anul 1800, încă în timpul domniei lui Francisc al II-lea, dar la începutul secolului al XIX-lea, unul bazat pe concepții raționalist-științifice, diferit de secolul luminilor. Capitolul al doilea al lucrării de față abordează chestiunea legăturilor și colaborării dintre Stat și Biserică în vederea transmiterii mesajului dorit către comunitate. Este structurat în trei subcapitole care abordează fiecare perioada de domnie a împăraților care s-au succedat la conducerea Imperiului Habsburgic, Iosif al II-lea (1780-1790), Leopold al II-lea (1790-1792) și Francisc al II-lea (1792-1815). Cu toate că cercetarea de față nu acoperă întreaga perioadă în care a domnit ultimul împărat al Sfântului Imperiu Romano-German, tot acest interval temporal de două decenii se focusează pe raportul dintre Stat și Biserică cu toate elementele definitoare ale acestora. Prezentarea activității fiecărei domnii a împăraților habsburgi în epocile

prezentate are la bază exact această colaborare între cele două instituții, laice și sacre. Este vorba de cel care normează, din punctul de vedere legislativ și cel care transmite mesajul tronului către supuși. Având în vedere că sursele principale ale acestei cercetări sunt circulare emise de Episcopia Ortodoxă a Aradului, este necesară o trecere în revistă a statutului pe care creștinii ortodocși l-au avut în cadrul Imperiului Habsburgic și cum a evoluat acesta în funcție de politica pe care au implementat-o cei trei împărați. Imaginea pe care se dorește să o transmită acest capitol este a unui tot unitar format din Stat și Biserică care emit norme și reglementări în vederea modernizării societății sfârșitului de secol XVIII.

Al treilea capitol tratează o primă informație comună care se găsește în textul circularelor încă de la începutul perioadei de studiu, anume începând cu anul 1780 și până în anul 1800. Una din temele mari la care aceste documente fac referire este familia și toate elementele care țin de constituirea ei. De pildă există reglementări care țin de organizarea nunții, de traseul pe care viitori miri trebuie să îl urmeze pentru oficierea ceremoniei de cununie, dar și stipulări prin care sunt sancționate unele abateri pe care populația le făcea. Având în vedere aceste elemente, Episcopia trimitea în parohiile din jurisdicția ei măsuri care să trateze aceste probleme, iar prin aplicarea lor în comunitate să le rezolve. Alte aspecte care țin tot de viața de familie, și pe care circularele le conțin, sunt cele care fac referire la nașterea și la botezul copiilor. Creștinarea celor noi născuți era foarte important pentru instituția Bisericii, mai ales că aceste comunități ortodoxe erau restrânse, iar perpetuarea cultului în familiile existente era necesar. Statul a transmis prin instituția sacră și normativele sale în ceea ce privește aspectele matrimoniale. Acestea nu au fost diferite de-a lungul domniei celor trei împărați, Iosif al II-lea, Leopold al II-lea și Francisc al II-lea. Unele dintre cele mai multe circulare pe acest subiect au fost emise în timpul lui Iosif al II-lea, explicându-se acest lucru mai ales prin sistemul de reforme pe care a dorit să îl implementeze. Datorită perioadei scurte, de numai doi ani, în timpul lui Leopold numărul acestora scade, ca mai apoi în epoca împăratului Francisc să regăsim din nou o serie de norme legate de viața de familie și de constituirea ei. O chestiune tratată în perioada 1792-1800 a fost și aceea a căsătoriilor soldaților, aceluia înregimentați și care participau la războiul cu Franța. Aspectele matrimoniale au constituit unul dintre subiectele importante pe care Episcopia Aradului a vrut să le puncteze în decursul intervalului temporal 1780-1800.

Următoarea parte a cercetării s-a axat pe aspectele care țin de viața cotidiană sau mai bine spus de tot ceea ce ține de mișcările de zi cu zi din societatea rurală a ultimelor două decenii ale secolului al XVIII-lea. Subiectul principal al analizei îl face preotul și comunitatea, legătura existentă între acesta și populație, dar și rolul lui în transmiterea mesajului moralizator și de învățătură pentru creștinii din parohia pe care o slujește. În primul subcapitol dedicat perioadei de domnie a împăratului Iosif al II-lea sunt punctate aspectele care împletesc oarecum substratul reformelor împăratului luminat cu normativele prezente în textul circularelor emise de episcopii Aradului în intervalul 1780-1790. Este vorba de comuniunea existentă în parohie, de situația învățământului și de perspectiva pe care o oferă educația minorilor, de gradul de pregătire a preotului din punct de vedere cultural sau rolul preotului în combaterea modului de viață deviant al unor persoane din localitate. Interesant este că în toate aceste reglementări trimise către parohii, preotul reprezintă centrul sau nucleul care pune în mișcare viața cotidiană a societății ortodoxe. Moartea împăratului Iosif al II-lea și renunțarea la majoritatea reformelor implementate de acesta au făcut ca preluarea tronului de către Leopold al II-lea să se realizeze într-un moment cheie pentru ortodocșii din zona Banatului care erau sub jurisdicția Mitropoliei de Carloviț. Este vorba de Sinodul de la Timișoara. Epoca de domnie a fostului Mare Duce de Toscana a fost una scurtă, de doar doi ani, în care aspectele cotidiene s-au rezumat la sinodul amintit sau la războiul pe care Imperiul Habsburgic îl derula cu Imperiul Otoman. Desigur, există câteva ipostaze care reiau tema circularelor emise până atunci de Episcopia Aradului. Creionarea unui tablou vast al sfârșitului de secol XVIII se poate face pentru perioada de domnie a împăratului Francisc al II-lea care conduce Imperiul Habsburgic mai mult ca tatăl său, Leopold. Chiar dacă nu se acoperă toată perioada de domnie, aspectele cotidiene sunt complexe în această epocă. De la chestiuni legate de educație și până la problemele legate de viciile comunităților rurale, de la sistemul de luare în evidență a populației și până la situația recrutărilor și participarea bărbaților la războiul cu Franța, circularele emise între 1792-1800 au la bază problemele reale cu care spațiul rural, și nu numai, s-a confruntat. Relația dintre Biserică și Stat în ceea ce privește aceste piese ale cotidianului au stabilit un echilibru în modelarea societății românești ortodoxe din zona Banatului.

Ultima parte a cercetării de față se referă la aspectele care țin de finalul vieții, moartea. O serie de circulare, chiar dacă într-un număr mult mai mic decât cele care se referă

viața cotidiană și la cea de familie, fac trimitere la reguli și la proceduri care stabilesc concret măsuri care țin de pregătirea omului pentru viața de apoi. Moartea, ca parte a vieții, pentru cei care rămân, este tratată în circularele emise de Episcopia Aradului mai ales din perspectivă tehnică, am putea să spunem. Toate normele prevăzute de Stat și Biserică fac referire la procedeul de înmormântare, la ritul funerar și la măsurile care trebuie luate după ce corpul neînsuflețit părăsește gospodăria și este dus la cimitir. Sunt chestiuni legate în cele din urmă de igiena casei și de conduita comunității în momentul morții. Pe lângă aceste aspecte care țin strict de moarte ca ultima taină a vieții, există referiri în cadrul circularilor care stabilesc procedura care trebuie urmată de către parohii în cazul morții împăraților habsburgi. În perioada avută în discuție au loc două astfel de evenimente, și anume moartea lui Iosif al II-lea și, la scurt timp, moartea lui Leopold al II-lea. În acest context se pot surprinde alte elemente care nu au legătură cu decesul și ceremonia de înhumare și cu sentimentul de fidelitate pe care supușii îl nutresc sau cu egalitatea pe care o oferă moartea prin sfidarea rangurilor sociale. Având în vedere perioada în care Francisc al II-lea a domnit, este necesar de amintit chestiunile referitoare la moartea soldaților, probleme tratate chiar și de circularele emise în această perioadă de către episcopul Pavel Avacumovici. Cu toate că trimiterile la ritualul morții sunt puține în comparație cu celelalte capitole în care informația regăsită în circulare era stufoasă, acest capitol întregește un ultim tablou al vieții pe care aceste documente încearcă să îl zugrăvească.

Lucrarea se încheie cu o parte dedicată Anexelor, circularele având rolul cel mai important în structurarea cercetării de față. Alegerea acestora a fost făcută aleatoriu fără a fi inserate în totalitate. Părți din aceste anexe fie nu au fost folosite, fie au fost folosite foarte puțin în această lucrare. Prima parte a anexei o reprezintă circulara facsimil, documentul de arhivă în original fotografiat urmat, desigur, de transcrierea acestuia, fără a interveni foarte mult în limbajul epocii.

Metodologie

Având în vedere caracterul interpretativ al cercetării, în redactarea ei este nevoie de o abordare multidisciplinară care să ofere o perspectivă complexă asupra perioadei anilor 1780-1800. Cea mai mare parte din conținutul lucrării va fi de interpretare a datelor, o analiză comparativă a informațiilor găsite atât în arhive, cât și în bibliografie. Interpretarea documentului va fi făcută și în funcție de problemele cu care epoca respectivă se confrunta, dar și aspectele de ordin politic și cultural caracteristice veacului Luminilor. Una din metodele principale de cercetare abordată, la fel ca la majoritatea lucrărilor din câmpul istoriografic, este cea de tip longitudinal, mai precis o analiză a faptelor și a evenimentelor în evoluția lor, pentru a descoperi conjunctura spațio-temporală a acestora și a comunităților implicate. Istoria mentalităților este o altă ramură abordată, ea oferind posibilitatea de a apela la un set de instrumente lărgite pentru a intra în psihologia societăților finalului de secol XVIII, mai precis a celor de rit ortodox din zona Banatului.

Informațiile găsite în surse trebuie analizate din mai multe perspective, de la cauză și până la efect. Din acest motiv este necesară o transcriere a conținutului circularilor, pentru o analiză mai exactă și pătrunzătoare a acestora. Odată cu începutul secolului al XVI-lea, scrierea limbii române s-a făcut cu ajutorul alfabetului chirilic. Acest alfabet avea 43 de semne, care au păstrat denumirile slavone și, implicit, au fost împrumutate în scrierea românească. În scrierea limbii române „grafemele românești se deosebesc de grafemele similare în limba slavonă printr-o valoare fonetică nuanțată, adaptată specificului limbii române”. O parte din semnele alfabetului chirilic românesc nu își au rostul, deoarece unele creau mai multă „confuzie în exprimarea grafică a vocalelor românești”. În cazul unor sunete s-au identificat două sau trei semne grafice, chiar dacă nu le „corespunde o valoare diferențiată”, dar și au existat și „semne speciale pentru semne compuse”. Până în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, aceste semne au fost utilizate din ce în ce mai rar, ajungând să fie eliminate în jurul anului 1859.² În ceea ce privește aspectul gramatical al textului, s-a încercat redarea formei corecte și curente în detrimentul celei utilizate de autor, în cazul

² Nicolae Edroiu, *Paleografia româno-chirilică (sec. XVI-XIX)*, Accent, Cluj-Napoca, 2001, p. 41.

interpretării documentelor în cadrul capitolelor. De pildă, *dela* devine *de la*. Manuscrisele, dat fiind că sunt scrise începând cu anul 1782, au fost dificil de descifrat, plus că în textul original ar putea fi regăsite și unele greșeli ortografice sau cuvinte indescifrabile. Forma textului s-a păstrat cea originală, chiar dacă limbajul este uneori specific epocii, iar mesajul a fost uneori prelucrat de către reprezentanții Episcopiei și stilizat pe înțelesul supușilor, de cele mai multe ori analfabeți.